

Büyük Biraderden Mesaj Var: İdeolojinin Bir Önemi Yok!

Big Brother is Bleeping Us – With the Message That Ideology Doesn't Matter*

Susan Marks**

(çev. Alican Abut – M. Murat Öngel)

Özet

'İdeoloji' terimi birçok anlamda kullanılır ancak bir anlamıyla terim, halihazırda var olan güç eşitsizliklerinin meşrulaştırılmasında sözcüklerin (ve diğer sembolik biçimlerin) rolüne işaret eder. Bazı kuramcılar ideoloji kavramının kullanılışılığını yitirdiğini iddia ederken, diğerleri bu anlamıyla ideolojinin devamlılığına dikkat çeker. İkinciler böyle yaparak, köklerini Karl Marx'ın çalışmalarında bulan bir ideoloji kritiği geleneğini devam ettirirler. Bu makalede yazar, bu geleneğin uluslararası hukuk biliminin güncel biçimleri için geçerliliğini ele almaktadır. Yazar ideoloji kritiği yöntem ve amaçlarının uluslararası hukuk çalışmalarına ilişkin bazı yaklaşımlarda yer aldığını gözlemlemekte, ancak uluslararası hukukçuların çalışmalarında ideoloji kritiğine, bu zamana kadarkinden daha merkezi bir yer vermeleri gerektiğini öne sürmektedir. İncelemelerimizin gücü, zorunlu görünenin nasıl tarihsel adaletsizliğe siper olduğunu, evrensel görünenin nasıl özel çıkarlara hizmet ettiğini ve rasyonel gibi görünenin nasıl yeniden dağıtım taleplerine karşı işleve sahip olduğunu gösterebilir; o zaman uluslararası hukuk bilimi sadece dünyayı yorumlamada değil, onu değiştirmede de şimdiye kadarkinden daha aktif bir rol oynayabilir.

Abstract

The term 'ideology' is used in many senses, but in one sense it refers to the role of words (and other symbolic forms) in legitimating subsisting inequalities of power. While some theorists contend that the concept of ideology has outlived its usefulness, others point to the persistence of ideology in this sense. In doing so, the latter reassert a tradition of ideology critique that has its roots in the work of Karl Marx. In this article, the author considers the relevance of that tradition for contemporary forms of international legal scholarship. She observes that the methods and objectives of ideology critique are reflected in some approaches to the study of international law, but argues that international legal scholars would do well to make the critique of ideology more central to their enquiries than they have done to date. If the thrust of our analyses was to show how that which appears necessary entrenches historical injustices, that which seems universal serves particular interests, and that which purports to be rational functions as an argument against redistributive claims, then international legal scholarship might come to play a more engaged part than hitherto, not just in interpreting the world, but also in changing it.

* *European Journal of International Law* (2001), Vol. 12 No. 1. 109-123.

** Öğretim Üyesi, Emmanuel College, Cambridge. Bu makalenin değişik biçimlerini Mart 2000'de Harvard Hukuk Fakültesi'nde ve Temmuz 2000'de Lahey'de yapılan bir çalıştayda sunabilme fırsatına sahip olduğum için şanslıyım. Harvard seminerinin katılımcılarına çok geniş çaplı ve faydalı tartışmaları için özellikle müteşekkirim. Ayrıca Fiorentina Azizi ve Scott Newton'a önceki taslaklardan birine yaptıkları değerli yorumlar için de teşekkür ediyorum. Makale *The Riddle of All Constitutions* (2000) kitabından yararlanmaktadır. Bu kitabın bazı iddialarını yinedim ve bazılarını da ya düzelttim ya da geliştirdim. Bu bağlamda, kitabın son taslaklarından birini cömertçe okuyarak bu makalede dile getirilen bazı görüşleri harekete geçiren Martti Koskenniemi'ye de teşekkür etmek istiyorum. [Çevirmen notu (ÇN): Susan Marks 2010'dan bu yana London School of Economics'te Uluslararası Hukuk Profesörüdür. Yazarın, *The Riddle of All Constitutions* (Oxford University Press, 2000), *International Human Rights Lexicon* (Andrew Clapham ile birlikte) (Oxford University Press, 2005), *International Law on the Left: Re-Examining Marxist Legacies* (derleyen) (Cambridge University Press, 2008) olmak üzere üç kitabı bulunmaktadır.]

1. Giriş

Gündelik dilde 'ideoloji' terimi sıklıkla *dogmaya* yakın bir anlamda kullanılır. Senin pozisyonun ideolojik dediğimde genelde kastettiğim, senin pozisyonuna verili bir öğretinin uygulanarak ulaşıldığıdır. Ben dünyaya açık fikirli yaklaşım yargılarımı gözlem ve deneyime dayandırırken; sen sadece bazı inanç sistemleriyle bağlantılı önyargıları haklı çıkarmak için oradasındır. Bu tür bir kullanımın söz dalaşı bakımından bir değeri olabilir ancak bu kullanım, tüm düşüncelerin önyargılardan hareket ettiği boyutunu ciddi biçimde göz ardı eder. Ama tabii ki bu, gerek günlük gerekse akademik dilde ideolojinin başka türlü kullanılmadığı ve kullanılmıyor olduğu anlamına gelmez. Şimdi diğer birçok yoldan birkaç tanesini hatırlatayım. Çok bilindik bir kullanıma göre, ideoloji *yanlış bilinçle* yani bir kimsenin gerçek durumundan habersiz olması durumuyla bağlantılıdır. Sen hata ve kendi kendini kandırma içinde çürürken ben senin durumun hakkındaki gerçeğe erişme ayrıcalığına sahibim iddiasında olduğu derecede, bu da çok tartışmalı ve günümüzde büyük ölçüde itibar edilmeyen bir düşüncedir. Daha az tartışmalı başka bir kullanımı ideolojiyi *siyasi gelenekle* bir tutar. Liberalizm, sosyalizm, komünizm, faşizm ve türlü ideolojilerden bahsederiz. Yine başka bir kullanım ise ideolojiyi bir *dünya görüşü* fikriyle tanımlar. Bu anlamda ideoloji belli bir toplumsal grubun ve hatta tarihsel bir devrin bakış açısını tanımlayan inançlar, değerler ve hayatın temel meseleleri hakkındaki kavramların çerçevesine işaret eder.

Devam eden kısımda, uluslararası hukuk incelemesinde ideolojinin yerini ele almak istiyorum. Ancak bunu yukarıda bahsettiğim ideoloji tanımlarından hiçbirine dayanarak yapmak istemiyorum. Bilakis benim tartışmam, geniş bir kullanıma sahip olan ve güç ile onun düşünceler düzeyinde meşrulaştırılmasına yoğunlaşan bir başka ideoloji tanımına dayanacak. İdeolojiyi, 'anlamın tahakküm ilişkilerini kurup sürdürdüğü',¹ kelimelerin (ve diğer sembolik biçimlerin) güç

¹ Thompson, *Ideology and Modern Culture* (1990) 56. [*İdeoloji ve Modern Kültür*, çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, 2013.]

eşitsizliğini desteklediği yollar olarak ele alacağım.² Makalenin İkinci Bölümü'nde biraz bu kavramın nereden geldiği ve neleri getirdiğinin ayrıntısına gireceğim. Ayrıca rakip diğer ideoloji anlayışlarıyla nasıl ayrıldığını açıklamaya çalışacağım. Üçüncü Bölüm'de ideoloji kavramını neden dert edindiğimi açıklayacağım. Uzunca bir süredir farklı siyasi çizgilerden kuramcılar ideolojinin sonunun geldiğini ilan etmekte. Onlarla aynı görüşte olmasak da, bu kavramın özellikle karmaşık ve bazı zamanlarda az bilinen bir tarihinin olduğunu göz ardı edemeyiz. Neden ideolojinin kesinlikle kullanışlı bir analitik kategori olarak ömrünün sonuna geldiği çıkarımına direnmemizi isteyenlere ikna olduğumu ve ideoloji eleştirisi geleneğini yeniden canlandırmak ve yenilemek için çalıştığımı açıklayacağım. Dördüncü Bölüm bu noktaları uluslararası hukuk çalışmasına taşımayla ilgilenecek. İdeoloji dili uluslararası hukukçularca genellikle kullanılsa da, onların incelemeleri ne sınırdan anlam ve gücün muhtemel ittifakının araştırılması biçimine bürünebilir?

2. İdeoloji

İdeolojinin yönetici sınıfın meşrulaştırılmasıyla ilişkilendirilmesi Karl Marx'a kadar gider. İyi bilindiği üzere Marx, çalışmalarında ideoloji kavramına merkezi bir yer verdi fakat kavramı birçok farklı anlamda kullandı ve bunları birleşik bir ideoloji kuramında eritmeye çalışmadı. Yine de bu farklı anlamlardan birinde, ideolojiye sınıf tahakkümünün kurulup devam ettirilmesine yardım eden düşünceler aracılığıyla yapılan mistifikasyonlar olarak baktı. Buna ilişkin en ünlü örneği emek pazarının mistifikasyonlarına ilişkindir. Bıyık altından gülerek, üretim ilişkileri –ki deneyim bize sömürü ve eşitsizlikle damgalı olduğunu söyler- yazar Marx:

“ ... [G]erçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi. ... Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları

² İdeolojinin uluslararası hukuk incelemesindeki yerine yönelik başka açıklamalar için bkz. Scott, 'International Law as Ideology : Theorizing the Relationship between International Law and International Politics'; 5 *European Journal of International Law* (1994) s. 313 ve orada alıntılanan kaynaklar. Scott'ın tartışmasını yönlendiren kavram benim burada kullandığımla bazı ortaklıklara sahip olmakla birlikte; ideolojinin anlamın (belli bir bağlamdaki) anlarından ziyade tekil düşünceler olarak nitelendirilmesi noktasında benimkinden farklılaşmaktadır. Bu konu hakkında bu yazının devamına bakınız.

da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. ... [A]ralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. ... Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ... herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar.”³

Bunun somut emek ilişkileri dünyasını yakaladığı kabul edildiğinde, Marx'ın anlatmak istediği, buradaki çelişkinin kendisinin, 'insanların [sınıf çatışmasının] farkında olmasını ve onu savaşıarak çözmesini' mümkün kıldığıdır.⁴ Başka bir deyişle ideoloji bir yandan ekonomik koşulları maskelerken öte yandan bu koşulları değiştirmeye başlayabilmemiz için bir ortam sağlar.

Benim kullandığım anlamıyla ideoloji kavramı bu Marksçı düşünceden hareket eder ancak onu sınıf tahakkümünün ötesine geçirecek; insanların toplumsal bir yapıdaki konumlarına bağlı olarak, farklı karar alma, amaçlarının peşinden koşma ve çıkarlarını tanımlama kapasitelerine sahip olduğu bütün sistemli asimetrik güç ilişkisi türlerini kapsayacak şekilde genişletir. Sınıfa endeksli asimetrilerin yanında; ırk, cinsiyet ve diğerlerine endeksli olanları da kapsar. Birazdan burada söz konusu olabilecek bazı mistifikasyon biçimleri hakkında birkaç şey söyleyeceğim. Ancak önce bu anlayışı, kavramın başta belirttiğim ideoloji yaklaşımlarından nasıl ayrıldığını belirterek, biraz daha belirginleştirmeye çalışayım. İdeoloji kuramcıları bu noktada yardımcı olan iki ayrım ortaya koyarlar.⁵ Bir tanesi tarafsız ile eleştirel ideoloji anlayışları ayrımıdır. Siyasi gelenek olarak ideoloji kavramı tarafsız anlayışın bir örneğidir: bu anlamda bir şeyi ideoloji olarak adlandırmak basitçe, onun iyi veya kötü olup olmadığına ilişkin bir şey söylemeden, onu sınıflandırmaktır. Tersine, benim kullandığım anlamıyla kavram eleştirel bir kavramdır: benim yaklaşımım bir şeyi ideoloji olarak adlandırmak, eleştiri ve değişim ihtiyacını ima etmektir. İkinci bir ayrım ise genel olarak, epistemolojik – doğru ile yanlış hakkındaki- sorunlara yönelen

³ K. Marx, *Capital*, vol. 1, chapter VI, R. Tucker (der.), *The Marx-Engels Reader* (1978) içinde tıpkıbasım, s. 343. [*Kapital Cilt: 1*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 177-178.]

⁴ K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy* (1970) s. 21. [*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2011.]

⁵ Bkz. R. Geuss, *The Idea of a Critical Theory* (1981) ve T. Eagleton, *Ideology* (1991), chapter 1. [Eagleton, T., *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı, İstanbul, 2015.]

ideoloji anlayışı ile siyasi ya da etik – ideallerin toplumsal hayattaki işlevi hakkındaki- sorunlara yönelen ideoloji anlayışı arasında yapılır. Yanlış bilinç olarak ideoloji kavramı epistemolojik sorunlara yönelen bir anlayışın örneğidir: mevcut görgül kanıtlarla uyuşmayan bir gerçeklik anlayışının farkına vardığını iddia eder. Benim kullandığım anlamıyla kavram, tersine, siyasi ve etik sorunlara yönelir. Bu anlayışa göre ideolojiye ilişkin sorun, onun hata içerip içermemesi değil, adaletsizliğin aracı olmasıdır. Şüphesiz, bu anlamıyla ideoloji mistifikasyon içerebilir ve –Marx’ın da belirttiği gibi- genelde içerir; bu noktada da yanılısma devreye girer. Ancak yanılısma basitçe görgül gerçekliğin kavranmasında bir hatayı ya da başarısızlığı işaret etmez. Yanılısma, sürdürülmesine hizmet ettiği, tahakküm ilişkileri olan bu gerçekliğin aynı zamanda bir parçasıdır.

Bu noktayı ele almadan önce, kullandığım anlamıyla ideoloji teriminin nasıl işlediği hakkında daha açıklayıcı olmalıyım. Bu anlamıyla ideoloji belirli düşüncelerin içkin bir niteliği ya da belirli düşüncesel sistemlerin bir özelliği değil; daha ziyade anlamın belli bağlamlarda üretilme, iletilme, kavranma ve sahiplenilme biçiminin bir işlevidir. Marx ve sonrasındaki ideoloji kuramcıları, ideolojinin sıklıkla mevzilendiği bir takım stratejiyi açığa çıkardılar. Ancak bunlar bize anlamın nasıl üretildiğini dolayısıyla da verili bir bağlamda ideolojinin işleyip işlemediğini söyleyemez; bunu söyleyebilmek için, anlamlı deneyimlerin üretildiği ve kavranıldığı özgül koşullar üzerine bir soruşturma gereklidir. Yine de stratejiler soruşturma için kullanışlı bir başlangıç noktası sağlar. Analitik amaçlarla birbirinden ayrılırlar da genellikle karşılıklı olarak birbirini destekler biçimde bir arada bulduklarını da eklemeliyim. Marx’ın daha önce alıntıladığım bir pasajında ortaya konulan *evrenselleştirme* böyle bir stratejidir. Evrenselleştirme süreci aracılığıyla, toplumsal ve siyasi kurumlar tarafsız, kapsayıcı ve karşılıklı çıkara dayalı gibi gösterilir. Böylece toplumlara yanılıcı bir birlik benimsetilebilir ve toplumsal gücün ayrı katmanları maskelenebilir. Bir başka bilindik ideolojik hareket ise, insan ürünlerinin maddi şeylermiş gibi gözüküp kendilerini üretenlere egemen olduğu süreç, yani *şeyleştirme*dir. Şeyleştirme stratejileri sayesinde erkek ve kadınlar toplumsal dünyayı insan uğraşının bir sonucu olarak görmeyi

bırakıp; sabit ve değişmez, bir eylem alanından ziyade bir tefekkür nesnesi olarak görmeye başlayabilirler. İdeolojinin sıklıkla işlev gördüğü yine bir başka biçim de *doğallaştırma*dır. Doğallaştırma stratejileri yoluyla, tartışmaya açık düzenlemeler sanki 'dışarıdaki' bir dünyaya ait doğal görüngülermiş gibi, bariz ve tartışmasız gösterilebilirler. Tahakküm, daha simetrik güç ilişkilerini hayal etmenin bile imkânsız hale getirilmesiyle, istikrara kavuşturulur. *Rasyonelleştirme* de sıklıkla ideolojiyle ilişkilendirilen bir başka manevradır. *Status quo*'nun mantıksal sonuç olduğu bir akıl yürütme zincirinin inşası yoluyla, şeylerin oldukları gibi olmasının geçerli sebepleri varmış gibi gösterilebilir. Böylece değişim akıl dışıymış gibi gözükabilir. Başka stratejilere de değinilebilir ancak son bir tanesiyle kendimi sınırlandıracağım. *Öyküleştirme*, belli gelişmeleri tarihsel bir bağlama oturtan öyküler anlatımını içerir.⁶ Böyle öyküler yardımıyla uygulama ve kurumlar, ya kutsal olduklarından ya da ilerlemeyi temsil ettiklerinden, saygı ve ebedileştirmeye değermiş gibi gösterilebilirler.

Bu stratejileri ele almak, ideolojinin gücü desteklediği biçimlerin genelinde mistifikasyonun var olduğunu göstermektedir. Ancak biraz önce belirttiğim gibi, buradaki yanılsama yanlış bilinç kavramında ima edilenden farklıdır. Emek ilişkilerinin sömürü ve eşitsizlik içerdiğinin tam anlamıyla farkında olabilir yine de öyle değilmiş gibi davranabilirim. Böyle yaparak bu durumda sorunlu herhangi bir şey göremeyebilir hatta bu durumdan hoşlanabilirim. Ancak bu görece tuhaf olurdu. Çoğu insan, çoğu zaman şüpheli davranmaz. Muhtemelen kötü inancımın dolaylı rahatsız olup, istihdam ilişkilerinin artık sömürücü ve eşitsiz olmayacağı günü ipe çekeceğim. Fakat farkında olmayabileceğim şey, emek ilişkilerinin eşitler arasında serbest değişim ilişkileriymiş gibi davranmanın yarattığı etkidir. Öyleymiş gibi yapmamın, asimetrilerin var olmadığı ya da değiştirilemez, doğal, rasyonel veya başka dayanaklarla haklı ve meşru olduğu düşüncesini canlı tutarak; emek düzlemindeki asimetrilerin sürdürülmesinde ne derece etkili olduğunun, tam anlamıyla farkında olmayabilirim. Böyle düşünülduğünde, mistifikasyon toplumsal gerçekliğin farkında olunmamasında

⁶ Öyküleştirme (*narrativization*) John Thompson'ın terimidir. Bkz. Thompson, *supra* note 1, s. 61.

Nazizm, faşizm ve Stalinizm deneyimleri programlı siyasi doktrinlerin yalnızca felakete yol açtığını göstermişti. Öte yandan toplumsal ilerleme için akla en yakın temeli Batı toplumlarındaki yerleşik kurumların sunduğuna yönelik bir uzlaşmaya ulaşılmıştı. Bu temanın daha güncel bir türevi Francis Fukuyama'nın, 1980'lerin sonunda komünist rejimlerin çöküşünün 'tarihin sonu' olduğuna yönelik iddiasıdır.¹⁰ Yine, böyle bir görüşün temeli, liberal siyasi ve ekonomik uygulama ve kurumların ciddi bir meydan okumayla artık karşı karşıya olmadığı düşüncesidir. Bu iddialarda 'ideoloji' sözcüğünün benim kullandığımdan çok daha farklı anlamda kullanıldığı açık. Shils, Bell ve Lipset için sözcük, komünizm ve belki de sosyalizmle aşağı yukarı eşanlamalı. Fukuyama için ise ideoloji biraz daha geniş bir çağrışıma sahip ancak yine de benim kastetmeye çalıştığımdan çok daha farklı. Yine şüphesiz ve açık ki, benimsediğim bakış açısından, 'ideolojinin sonu' tezinin kendisi bir ideoloji. İdeolojinin var olan güç asimetrisini sürdürmek amacıyla anlamı konuşlandırma sorunu olduğu kabul edilirse, Batı siyasi ve ekonomik kurumlarının ulusların uzlaşısını ve tarihsel sürecin zirvesini temsil ettiğinin ilan edilmesinden daha etkili bir ideolojik hareket olabilir mi? İdeolojinin sonunu işaret etmekten ziyade bu teorisyenler onun varlığını onaylamaktadır.

Yukarıda tartıştığım iddialar, sağ siyaset düşünürlerinin çalışmalarıdır. Ancak soldaki düşünürler tarafından ideolojinin kalıcı öneminin sorgulandığı başka bir iddialar kategorisi daha var. 1970lerin ortasında yapılan bir röportajda Michel Foucault, birbiriyle bağlantılı üç nedenden dolayı ideolojinin analitik bir kavram olarak cazibesini yitirdiğini öne sürdü. Ona göre öncelikle, ideoloji 'doğru olarak kabul edilen bir şeyin sanal zitti' olarak kendisini gösterir. İkincisi, ideoloji, ayrı bir nesne-alanıyla karşılaşan 'özne' olarak insan fikrine dayanır. Üçüncü olarak ise, ideoloji kavramı, fikir ve sembolik biçimleri 'onun altyapısı, maddi ekonomik belirleyicisi olarak işlev gören başka bir şeyin karşısında [ilişkisinde] ikincil pozisyona' indirgemektedir.¹¹ Burada da modası geçmiş olduğu söylenen şeyin,

¹⁰ Fukuyama'nın burada alıntılanan aynı temada daha önceki çalışmalarıyla birlikte bkz. F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (1992). [Fukuyama, F., *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Profil Kitap, İstanbul, 2016.]

¹¹ M. Foucault, *Power/Knowledge* (1980) s. 118 vd.

benim ideolojiyle ilişkilendirdiğimden çok daha farklı olduğu aşikâr. Açık biçimde Foucault'nun aklında, kökeni ortodoks Marksist tarihsel materyalizm ve Engelsçi yanlış bilinçte olan bir ideoloji kavramı var. Ona göre, böyle bir kavramsallaştırmanın temel hatası, bilginin siyasi açılarını yakalamadaki başarısızlığıdır. Foucault'ya göre toplumsal değişikliği amaçlayanlar gerçeğin yanlış anlaşılmasıyla değil, *doğru* ve dünyanın bilgisi olarak kabul edilenle uğraşmalıdırlar. O zaman, Foucault'nun ideolojinin sona ulaştığını vurgulamasının temel sebebi, ideolojinin zorunlu olarak yanlış olanla ilgili olduğunu ve gücün doğru olarak kabul edilenle nasıl bağlandığına yönelik bir araştırmaya dayanak teşkil edemeyeceğini kabul etmesidir. Şimdiye kadar anlaşıldığını umuyorum ki, gücün doğru olarak kabul edilenle nasıl bağlandığına ilişkin soru, benim kullandığım anlamıyla, ideolojinin tam olarak işaret ettiği şeydir. Dolayısıyla Foucault'nun itirazlarının yolumuza çıkmasına gerek yok ve hatta onun bu itirazları önerdiğimiz araştırmamızın geçerliliğini doğrular gözükmemektedir. Yine de onun iddialarını bu kadar çabuk gözden çıkarmamalıyız. Çünkü sorun doğru ile gücün birbiriyle bağlantılı olması ise, o zaman kullandığım ideoloji kavramının epistemolojik olanlardan bağımsız olarak, etik ve siyasi dertlerinin olduğuna yönelik önceki çıkarımım nerede duruyor? Foucault'nun yardımıyla, artık bunun çok basit olduğunu görebiliriz. Artık, bu ideoloji kavramının epistemolojik olanlardan bağımsız biçimde etik ve siyasi dertlerinin olduğunu söylemek doğru olmaz. Bunun yerine, , epistemolojik dertleri etik-siyasi olanlardan ayıramaz görmekte; Foucault'nun deyimiyle, doğruyu kısmen gücün bir etkisi, gücü de kısmen doğrunun bir etkisi olarak hesaba katmaktadır.

Foucault'dan on yıllar önce, analitik bir kavram olarak ideolojinin değeri soldaki düşünürlerin başka bir kısmı tarafından da sorgulandı. Bu sorgulamaya birazdan döneceğim. Onu açıklayabilmek için dikkatleri ideolojinin işleyişine çekmekteki amacım hakkında birkaç şey söylemem gerekiyor. Daha önce belirttiğim gibi eğer amaç eleştiri ve değişimse, ideolojinin incelenmesi bu amacı tam olarak nasıl gerçekleştirecek? Buradaki anahtar kavram *kritiktir* – ideoloji incelemesi ideoloji kritiği biçimini alır. Bu nedir? Karl Marx 25 yaşındayken, çok bilindik 'var olan her

şeyin acımasız bir kritiği'ni gerçekleştirme hırsını yazdı. Bunu yaparken de, gerçekleştirmeyi planladığı türde eleştiriyle (İngilizcede geleneksel olarak 'critique' olarak geçer), zamanının komünist-ütopyacı yazarlarının kullandığı daha 'dogmatik' türde bir eleştiri (İngilizcede geleneksel olarak 'criticism' ya da 'mere' [saf-ÇN-] criticism olarak kullanılır) arasında keskin bir ayrıma gitti.* Marx'a göre saf eleştiri 'geleceğin tasarlanmasına ve hazır çözümlerin ilanına' yol açar; şablonlar icat eder ve dünyayı bunlara uyması için değiştirmeye çalışır. Öte yandan kritik ise, dünyayı iddia ettiği standartlara uygun yaşaması için itmeye çalışır. 'Altta yatan doğru anlamı [gerçekliği] açığa çıkararak', 'dünyanın bilincini netleştirmesini, kendi hakkındaki rüyasından uyanmasını sağlamaya' yardım etmeyi amaçlar. Kritik yapan bizler, 'geleceği dogmatik biçimde önceden canlandırmaya çalışmayız' der Marx; 'ancak yalnızca eskinin eleştirisi yoluyla yeni dünyayı bulmayı isteriz'.¹²

Bu anlamda ideoloji kritiği, bir yandan eleştirinin dışsal bakış açısının kibrinden kaçınan, öte yandan ideolojinin içsel kendilik-anlayışının suç ortaklığını reddeden bir 'içkin' kritik biçimidir. Amacı, bu kendilik-anlayışının kendi sınırlamalarını nasıl zorladığını ve kendisinden öteye nasıl işaret ettiğini göstermektir. Birinci adım, toplumsal eşitsizliklerin maskelendiği, doğallaştırıldığı, ussallaştırıldığı veya meşrulaştırıldığı süreçleri daha görünür hale getirmektir. Böylece bu, dikkatleri bu eşitsizliklerin gerçekliği –ayrıca belirliliği ve tarihselliği- ile eşitsizlikler ve toplumsal/siyasi düzenlemelerimizi şekillendirdiği varsayılan (özgürlük, eşitlik, hukukun üstünlüğü gibi) idealler arasındaki uçuruma toplar. Böylece düzenlemelerin hayali kabullerini sarsar, idealler içindeki kullanılmamış potansiyel üzerine dönmeye tahrik eder. Düşünme, daha doğrusu kendi üzerine düşünme kritiğin genel amacıdır: insanları içinde buldukları koşullar üzerine düşünme sürecine iten bir amaç. İçinde bulunduğumuz koşulları yeni bir yolla görmeyi sağlamak hâlihazırda bizi değiştirmek ve bir tür özgürlüğü getirmek demektir. Ancak ideoloji kritiği bundan daha da öte biçimde, bizi dönüşmüş

* ÇN: "Critique" terimini "kritik", "criticism" terimini ise "eleştiri" olarak çevirdik.

¹² Letter to Arnold Ruge, September 1843, *Deutsch-Französische Jahrbücher* (1844) yayımlandı, Tucker, *supra* note 3 içinde tıpkıbasımı yapıldı, s. 12-15.

anlayışımıza göre hareket etme konusunda motive etme yoluyla da özgürleştirici olabilir. Nasıl mı? İdeolojinin kritiği bizi bir yandan tahakküme (mağduru olduklarımız da dâhil olmak üzere) suç ortaklığı yaptığımız ihtimalini değerlendirmeye davet eder. Öte yandan, tahakküme direnmek için – böyle kullanmak istediğimiz müddetçe- silahlara sahip olduğumuzu değerlendirmeye davet eder. Çünkü suç ortaklığımızda saklı olan düşüncelerin kendileri aynı zamanda direnişimizde bize yardımcı olabilir.

Şimdi az önce değindiğim sorgulamaya döneyim. Bu tür bir sorgulama, 1940lar ve sonrasında Frankfurt Okulu kuramcılarında Theodor Adorno ve Max Horkheimer tarafından üretilen yazılarda bulunabilir. Erken dönemlerinde Adorno ve özellikle Horkheimer ideoloji kritiği konusunda Marx'ın hevesini paylaştılar ve onun kullandığı ancak çok sınırlı derecede yorumlanan yöntemini geliştirmek ve saflaştırmak için çalıştılar. Bununla birlikte 1940'ların başında yaşananlar, ideoloji kritiğinin –en azından Marx'ın öngördüğü şekliyle- işlemeye devam edip edemeyeceği konusunda onları daha kararsız bir hale getirdi. Dünyanın 'kendi hakkındaki rüyası' daha çok bir kâbus gibi gözükmeye başlamıştı. El üstünde tutulan medeniyetimizin ilkelerinin bir sürü efsaneden ibaret olduğunun anlaşıldığı ve kimsenin daha önce hayal edemediği kadar büyük ölçüdeki tahakküme meşruluk verildiği bir dönemde; ideallerin incelenmesinin talep edilmesiyle ne elde edilebilirdi? Böylece Adorno kritiğin 'son bir hamle yapmak zorunda olduğunu ... [H]atta kendisine dönmesi gerektiğini...' ilan etti.¹³ Bazı yorumcular bundan ideoloji kritiğinin sonunun ima edildiğini; sanki Adorno'nun bu geleneği sürdüreceklerin kendi kılıçları üzerine düşmeleri çağrısı yaptığını çıkardılar.¹⁴ Ancak başka bir ihtimal de, Adorno'nun basitçe ideoloji kritiğinin ne öngördüğüne ilişkin kavramsallaştırmamızın düzenlenmesi gerektiğini önerdiğidir. Belki de ideoloji kritiğine gerçeklikte gizli olan doğruyu açığa çıkarma olarak doğrudan yaklaşamayacağını çünkü böyle bir doğrunun olmadığını;

¹³ T. Adorno, *Negative Dialectics* (1973) s. 406. [Adorno, T. W., *Negatif Diyalektik* (çev. Şeyda Öztürk), Metis, İstanbul, 2016.]

¹⁴ Adorno'nun yaklaşımının muğlâklık içerdiğini vurgulasa da, bu Habermas'ın yorumunun temel itici gücü gibi gözükmektedir. Bkz. J. Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity* (1987), özellikle s. 118 vd.

toplumsal ve siyasi kurumlarımızı şekillendiren ilkelerin kendini yorumlayan düşünceler ya da saf kavramsal varlıklar olmaktan ziyade, tiranlık araçları olarak kuşanılmaktan bağışık olmayan muğlâk şeyler olduğunu söylüyordu. Bu, özgürlük, eşitlik, hukukun üstünlüğü gibi ideallerimizin artık bir işe yaramayacağını söylemek değildir; Adorno ve Horkheimer 'felsefenin hâlihazırda var olanların yerini alacak, üzerinde çalışılabilir başka amaç ya da kuralları bilmediğini' teslim etmiştir.¹⁵ Söylenmek istenen şey, bu ideallerin daimi olan ve daimi olması gereken toplumsal mücadele aracılığıyla yeniden ve yeniden tanımlandığıdır. Bu anlayış doğruysa, ideoloji kritiği, 'garantiler' verme niyetinde olmadığı müddetçe, devam edebilir demektir.¹⁶ Zira ideoloji kritiği süreçlerinden doğacak gerçekleşmemiş potansiyellerin ne içeriği tahmin edilebilir ne de bunların iyiliğine güvenilebilir. Yapılabilecek tek şey –ki bunun kendisi önemli derecede özgürleştirici bir harekettir-, gerçekliğin hayali pençesini gevşetmek ve böylece iddiaların yaratıcı çarpışma olasılıklarını genişletmektir. Adorno'nun ifadeleriyle, 'negatif diyalektiğin [kritiğe yaklaşımı için kullandığı terim] bir bütünmüş gibi kendi içinde durmayacağı, onun tanımında yatmaktadır. Bu onun umut biçimidir.'¹⁷

O zaman, çok farklı yollarla hem sağ hem de soldan yazarlar, güç ilişkileriyle anlam sistemlerinin iç içe girmesine yönelik incelemenin her zaman gerekli ve acil olduğunu onaylar gözükmektedir. Bu noktadan hareket edip, onu ortadan kaldırma çabalarına karşı ideoloji çalışmasını tekrardan ileri sürüp yenileyen kuramcılar; çalışmaları başka açılardan birbirinden farklı olan Terry Eagleton, Slavoj Žižek ve Jürgen Habermas gibileridir.¹⁸ Böyle kuramcılara göre, açık uçlu olsa da –ya da olduğu için- ideoloji kritiği özgürleştirici bir soruşturma biçimi olarak değerini korumaktadır. Eagleton, her zaman olduğu gibi, neyle uğraştığını belirlemede ayrıkçı biçimde berrak ve fikir verici bir tarza sahip. Ona göre çıkış

¹⁵ M. Horkheimer ve T. Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (1993) s. 243. [Adorno, T. W.; Horkheimer, M., *Aydınlanmanın Diyalektiği* (çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan), Kabalcı, İstanbul, 2010.]

¹⁶ S. Benhabib, *Critique, Norm and Utopia* (1986) s. 173. [Benhabib, S., *Eleştiri, Norm ve Ütopya* (çev. İsmet Tekerek), İletişim, İstanbul, 2005.]

¹⁷ Adorno, *supra* note 13, s. 406.

¹⁸ Sırasıyla bkz. Eagleton, *supra* note 5; Žižek, 'Introduction: The Spectre of Ideology', S. Žižek (ed.), *Mapping Ideology* (1994) 1 içinde ve Habermas, *supra* note 14, özellikle Lecture V.

noktası, ideolojinin asla kusursuz bir bütün olmadığı, tersine her zaman 'doğası itibariyle çelişik olup, kapsamında eşzamanlı olarak hem bütünüyle kendisine "içsel" inanç ve çıkarları hem de kendi egemen mantığına ters düşen öteki söylem ve pratik biçimlerini barındırdığı' olmalıdır. Esas zorluk güç yapısını nihai olarak tümünden dönüştürebilecek - başka deyişle, gerçekliğe 'kendisini aştıracak' bir siyasi mantığı - detaylandırabilmek için gerilim ve çelişki noktalarını belirlemektir.¹⁹ Bu açıdan, kapitalist düzenin toplumsal koşulları gizleyen ama aynı zamanda bu koşulları dönüştürmeye başlayabilmemiz için bir bağlam sunan mistifikasyonları, hala yol göstericidir. Zira 'aynı anda gizleyen ve açığa çıkaran' ideolojiyi açığa çıkarmak, kritiğin hedefidir.²⁰

4. Uluslararası Hukuk ve İdeolojinin Kritiği

İdeolojinin kritiği genelde kitlesel medya ile kamusal ve özel hayatın diğer kurumlarında kelimeler, imajlar ve diğer sembolik biçimlerin var olanı nasıl meşrulaştırdığı ve değişimi nasıl kontrol altında tuttuğunu inceleyen sosyologların, kültür yorumcularının ve siyasal analistlerin çalışmalarıyla ilişkilendirilir. Ancak ideoloji eğer anlam ile iktidar arasındaki ilişkiyse, ideolojinin kritiği anlamın inşa edildiği ve iktidarın şekillendirildiği diğer pratikler ile aynı ölçüde ilgilidir ki uluslararası hukuk da şüphesiz bunlardan birisidir. Peki, ideolojinin kritiği uluslararası hukukun analizi noktasında nasıl ufuklar açar veya açabilir? Takip eden paragraflarda, bu sorunun değerlendirilmesi için bazı başlangıç noktaları sunma gayesinde olacağım. Bunu yaparken de, üç biçimdeki analiz, uluslararası hukukun sujesi olacağı veya olabileceği üç tür eleştirel değerlendirme arasındaki farkları belirtmek istiyorum. Elbette uluslararası hukukun çalışılması, pek çok farklı yolla yapılabilir ve şimdiden belirteyim, aşağıda bahsedeceğim üç kategori bütün bu yolları kapsama iddiasında asla değildir. Aynı zamanda, bu üç kategorinin birbirinden tamamen ayrık öğretileri tanımladığı da düşünülmemelidir; pek çok çalışmada farklı yaklaşımların kullanıldığı görülebilir ve bunlar kolaylıkla sınıflandırılmaz. Benim buradaki

¹⁹ Eagleton, *supra* note 5, s. 171-172. [Eagleton, *İdeoloji*, s. 228.]

²⁰ *Ibid*, s. 134.

amacım basitçe, uluslararası hukuk öğretisine bir katkı olacak biçimde farklılıkları netleştirecek ve ideoloji kritiğine katkı sunacak zıtlıkları ortaya koymaktır.

İlk araştırma biçiminden “problem-çözme” adıyla bahsedeceğim. Bu terimi, uluslararası siyaset çalışmalarında yaklaşımların tartışılması bağlamında kullanan Kanadalı teorisyen Robert Cox’tan ödünç alıyorum.²¹ Cox’a göre, siyasi sürecin işleyişini bozan veya bozmakla tehdit eden gerilim ve karışıklıkları ortadan kaldırma amacı problem-çözme yaklaşımını tanımlamaktadır. Süreçlerin kendilerinin sorun olmadığından yola çıkarak, belirli başarısızlık ve zayıflıkları tespit edip, ele alma çabasıdır. Yine uluslararası hukuk konusunda da problem-çözme yaklaşımı, kendilerinin sorgulamaya tabi tutulmadığı bir düşünce ve uygulama çerçevesi yoluyla uluslararası sorunları izole etme ve çözüme yönelik eylemler önermeyi amaçlar. Yazar, ortaya çıkan engellerin nasıl aşılabileceğini ve tutarsızlıkların nasıl düzeltilebileceğini göstermek amacıyla bir uluslararası hukuk normunu yorumlar veya bir uluslararası aygıtı açıklar. Örneğin, eğer ki devletler ve uluslararası kuruluşlar hukuki siyasal otoritenin dönemseller olarak yapılan sahih seçimlere dayandığı konusunda ısrarcıysa, uluslararası hukukun siyasal sistemlere tarafsız olduğuna ilişkin kural ortadan kalkar; uluslararası örf ve âdet hukuku artık demokratik yönetime dair bir kuralı içerirmiş gibi görünür²². Böylesi bir serimleme, on dokuzuncu yüzyıl liberalizminin arka planına karşı ortaya çıkmıştır ve şu andaki en yaygın uluslararası hukuk öğretisi tarzıdır.

Uluslararası hukuk incelemesinin ikinci bir biçimini ise ‘şüphencilik’ olarak adlandırıyorum. Şüpheli çalışmaların bakış açısına göre problem-çözme son derece naiftir. Problem-çözme gerilim ve tutarsızlıkların uluslararası hukukun yapısı içinde olduğunu kavramada başarısız olur. Bu başarısızlığın bir sebebi, problem-çözmenin uluslararası hukukun işlediği dilin, özellikle bir kısmındaki

²¹ Cox, “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, 10 *Millenium* (1981), s. 126.

²² Özellikle bkz. Franck, “The Emerging Right to Democratic Governance”, 86 *American Journal of International Law* (1992), s. 46. Bu iddia ve karşısında verilen cevaplar *The Riddle of All Constitutions* (2000)’taki tartışmamın odağındadır.

belirsizliğini ihmal etmesinde yatar. Anlam bağlamın bir işlevidir ve bağlam, sonsuz çeşitliliği içinde, iktidar için bir iradeyi belirtir. Demokratik bir yönetim hakkını tanımaya çağrı iyi bir fikir değildir, çünkü demokratik yönetim en iyi ihtimalde anlamsız ve büyük olasılıkla emperyalist olacak pek çok farklı anlama gelebilecek şekilde inşa edilebilir. Uluslararası hukuku demokrasinin koruyucusu yapmak yönetici elitlere dağıtılan kartlarla oyunu oynamak ve dünyayı Batı'nın gözüyle yeniden inşa etmeye yönelik uzun hikâyeye bir bölüm daha eklemek anlamına gelir.²³ Yani şüpheli öğreti problem-çözmenin kendisine güvenini kırmaya, tutarlılığın mümkün görünmesini sağlayan iddiaları çürütmeye ve bütün uluslararası hukuk normlarını etkileyen, düzeltilemeyecek zayıflıklar olan uluslararası hukuk sorunlarının inatçılığını gözler önüne sermeye çalışır. Böylesi bir yorum özellikle 1980'ler ve 1990'larda, uluslararası hukukun yapısöküm, söylem analizi ve bunlara ilişkin yöntemlerle çalışılmasına dair çabalarla gündeme gelmiştir.

Uluslararası hukuk incelemesinin son biçimi ise ideolojinin kritiğine karşılık gelir. Birazdan, bu tür incelemenin mevcut birkaç biçimine dair bir şeyler söyleyeceğim ancak öncelikle, bu incelemenin az önce bahsettiğim diğer iki yöntemle nasıl ilişkili olduğunu düşünelim. İdeoloji kritiğinin araçlarını kullanarak, problem-çözmenin bir ideolojik strateji olarak işlev gördüğünü göstermek güç değil. Hatta problem-çözme kuramını tasvir ederken Cox'un amacı da budur. Cox'a göre, problem-çözme "dünyayı, mevcut toplumsal ilişkiler ve iktidar ilişkileriyle, içinde organize oldukları kurumların nasıl hareket edeceğine dair çerçeve ile birlikte, olduğu gibi ele alır."²⁴ Bu yaklaşım, sadece dar bir referans çerçevesi kullanarak ve "diğer her şeyin eşit kalacağı", yani toplumsal yapıların sabit olduğu –karşı olgusal- varsayımıyla hareket ederek, analizinde yüksek bir kesinliği yakalar. Cox'un gözlemlendiği üzere, bu yaklaşım sadece hatalı değildir, aynı zamanda "verili düzenden memnun olanlar"ın lehine bir "ideolojik yanıltma"yı da açık

²³ Örn. bkz. B. Roth, *Government Illegitimacy in International Law* (1999).

²⁴ Cox, *supra* note 21, s. 128.

etmektedir.²⁵ İlişkilerin ve kurumların işleyişini etkileyen bu problemleri çözmek adına, bu ilişki ve problemleri stabilize eder. Problem-çözme yaklaşımları, toplumsal yapıları sabitmiş gibi ele alarak, gerçekten sabit olmalarına yardımcı olur. Kritik, “alternatif bir düzen getirmek için stratejik eylem rehberi”yken problem-çözme, Cox’a göre, “kasıtlı olsun ya da olmasın, mevcut düzeni sürdürmeyi amaçlayan taktiksel eylem rehberi” anlamına gelir.²⁶ Buradaki “kasıtlı olsun ya da olmasın” ifadesi, ideolojinin, onun parçası olanların bir komplosu olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu ifade basitçe, ideolojinin taşıyıcısı olan kişilerin, gerçekliğin ideali yansıtıyormuş gibi düşünerek davranmasına işaret eder. Eagleton’ın hatırlattığı üzere, eylemler ve sözcükler, saikler ve inançlardan fazlasını gösterir: ırkçı ideoloji, “yalnızca beyazlar içindir” şeklinde işaretlenmiş banktadır, o banka oturmayı seçenin kafasında mevcut değildir (veya mevcut olması zorunlu değildir). Kritiğin zemininden hareket edildiğinde, problem-çözme naif olduğu için değil, tahakküm ilişkilerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya yardımcı olduğu için yetersizdir.

Peki ya şüphecilik? Şüpheci öğretisi ideoloji kritiğiyle pek çok ortak noktaya sahiptir. Her iki yaklaşım da dilin eşanlamlılığı (*multivocality*) ve tarihin olumsuzluğunun farkındadır ve şüpheci öğretisi çoğu zaman teknik-hukuki görünen fikirlerin siyasal yönlerini açığa çıkartmak amacıyla kritiğe katılır. Ancak kritik, ideolojinin yalnızca neyin üzerini örttüğü değil, aynı zamanda neyi gösterdiğiyle de uğraştığı noktada şüpheci öğretiden ayrılır. Buradaki kaygı, yalnızca ideolojinin gerçeklerini incelemek değil, gölgelerinden ortaya çıkabilecek alternatifleri de ortaya çıkartmaktır. Uluslararası hukuku demokrasinin öncüsü yapmak yönetici elitlere dağıtılan kartlarla oynayınca mümkün olur. Gösterildiği üzere, demokratik yönetim hakkına dair öneriler demokrasinin “zayıf” anlamda, yani düzenli seçimlerin yapılması ve kişi haklarının korunmasına indirgenmiş, demokratik yönetimin bu bağlamda kendinden menkul kavramsallaştırılması üzerine kurulmuştur. Tıpkı şüphecilerin uyardığı gibi, böyle tanımlanmış bir hak,

²⁵ Ibid., s. 129.

²⁶ Ibid., s. 130.

demokrasinin inşasına katkıda bulunuyorken dahi aslında önlemeye hizmet eder. Buna karşın, uluslararası hukuk demokrasinin öncüsü haline yalnızca bu temelde gelmek zorunda değildir. Eğer ki bu hak daha geniş anlamli bir ilke olarak yeniden formüle edilir ve demokrasinin “güçlü” anlamına, yani yurttaşlar arasındaki eşitlik temelinde kendi kendini yönetmeye katılıma dayanırsa, daha kapsamlı demokratik yeniden inşa süreçlerine destek verecek hale gelebilir.²⁷ Bu hususun gösterdiği üzere, demokrasi gibi bir terimin belirsizliği bir düzeyde zayıflığı işaret etmekle birlikte terim bir başka düzeyde güçlü hale gelir. Sözcüklerin muğlâklığı, onları şu anda olmak istediklerinden daha kapsamlı anlamları içermeleri için zorlayabilmemizi sağlar. Kritiğin ışığıyla baktığımızda şüpheciliğin, bu belirsizliğin kullanımını kavramakta yetersiz kaldığını söyleyebiliriz. Gerginlik ve çelişkilerin mevcut normları, yorumları ve usulleri dönüştürebilecek bir mantığın temelini oluşturma ihtimalini şüphecilik görmezden gelmekte, uluslararası hukukun kendi ötesini nasıl gösterebileceğini keşfetmeyi ihmal etmektedir. Bu kapsamda şüpheciliğin kendisi de ideolojik olabilir. Şüphecilik, mevcut durumun ideallere baskın çıkmasına izin vererek ilerici değişim için değerli olabilecek kaynaklardan haberdar olmayı engelleyebilir.

Jürgen Habermas, felsefedeki aşırı şüpheciliğin tehlikeleri üzerine bir tartışmada “kuvvetlerin ve geçerliliğin birliğini yalnızca elinde tutanları skandal” olarak eleştirir ancak “buna karşı bir yol, izlenebilecek bir yöntem” önermez.²⁸ Benzer biçimde, hukuki analizde de şüpheci yaklaşımlar, hukukun siyasetten özerkliğini yapısöküme uğratması ve yeniden inşa ihtiyacına vurgu yapması ancak yeniden inşaaya dair önerilerin nasıl ortaya koyulacağı ve geliştirileceğine dair çok az, hatta yeniden inşanın mümkün olup olmadığı hakkında daha da az ipucu vermesi sebebiyle eleştirilir.²⁹ Hukukun üstünlüğünün kalbinde olan çelişkiler ve kararsızlık afişe olunca, analiz bocalar veya durur. Kritiği ayıran ise, daha öteye ulaşma ve analizi bölüşüm ilişkilerini yeniden düzenleyecek toplumsal değişim

²⁷ Bu hususlar *The Riddle of All Constitutions*, *supra* note 22, 3-5. bölümlerde tartışılmıştır.

²⁸ Habermas, *supra* note 14, s. 120.

²⁹ Uluslararası hukuk bağlamında örn. bkz. Scobbie, “Towards the Elimination of International Law: Some Radical Scepticism about Sceptical Radicalism”, 61 *British Yearbook of International Law* (1990), s. 339, fikrin “kopuk ve temelde eleştirel olmayan” yapısökümcü bağlamının eleştirisi (*ibid.*, s. 352).

projesine bağlama çabasıdır. İçkin kritiğin bütün türleri bu anlamda yol gösterme ve hâlihazırda sahip olduklarımızı kullanmayı başka deyişle, sorgulamayı amaçladığımız mevcut düşünce ve kurumları anlatan ilkelere başvurmayı, önerme; bunu da en ikna edici şekilde ve en az kibirle yapma avantajına sahiptir. İçkin kritik *ideoloji kritiği* biçimini alınca, önerilen yol oldukça özgüdür. Bu da modern düşüncenin içinde kökleşmiş olan, tahakkümün bütün biçimlerini sona erdirme çabasıdır. İdeolojiyi kritik ederken bu çabayı hatırlamak ve onu gerçekleştirmek için ne yapılabileceğini düşünmek için bir fırsat yaratırız. Süreç içinde, yüzleştığımız şartlarda neyin tahakküm sayılması gerektiğine dair tartışmayı tazeleriz. Nerede – hangi kurumlar ve pratiklerde- sistemik güç dengesizlikleri iş başındadır? Bu dengesizlik kime nasıl zarar verir? Çare olacak eylemin etkisi ne zaman ortaya çıkar? Analistin bu soruların cevaplarının önceden var olduğu inancı kadar, olmadığı inancına da sahip olmaması, ideoloji kritiğine içkindir. Tahakkümün tanımı temelde pratik bir sorundur, hayattaki değişiklikler ile onur kırıcı ve dışlayıcı tecrübelerden ortaya çıkan somut talepleri takip etmelidir. İdeolojinin kritiği, böylece, analizi belli bir soruna –tahakküm sorununa- yöneltir ancak bu sorunun boyutları ve sorunu aşmanın farklı yolları, önceden veya soyut olarak belirlenemez.

Son olarak, ideoloji kritiği ile problem-çözme ve şüphencilik arasındaki ilişkiye döneceğim. Şu ana kadar ortaya koyulan bütün farklılıklar için konuşmak gerekirse, ideoloji kritiğinin diğer yöntemler açısından net bir alternatif veya ikame bir yaklaşım olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamak gerekir. İdeoloji kritiği, daha ziyade diğer yaklaşımları göreceli hale getirmek; içerdikleri belirli sınırların altını çizmek ve aşmak için yol gösterici niteliktedir. Max Horkheimer, ideoloji kritiği üzerine savaş öncesi yazılarında bu boyuta dikkat çekmiştir.³⁰ Horkheimer'a göre, sosyal bilimler alanındaki araştırmalarda “eleştirel” yaklaşımlar ile “geleneksel” yaklaşımları ayıran hususlardan birisi, “geleneksel” teorinin (ki burada problem-çözme şeklinde atıf yaparak çözümlediğim yöntem buna benzer) kendi bilgi kavramının “bu bilginin kendi iç doğasında kökleşmiş”

³⁰ Horkheimer, “Traditional and Critical Theory”, in *Critical Theory: Selected Essays* (1972), s. 188.

olarak görerek “mutlaklaşma”ıdır.³¹ Klasik teori, önceki tartışmanın diliyle, kendi usul ve amaçlarını *doğallaştırarak* bu usul ve amaçlar üzerine düşünmenin faydasız olduğunu tartışmaya yer bırakmaksızın gösterir. Kriğin merceğinden, problem-çözmeyi ideolojik hale getiren de işte bu kısımdır. Problem-çözme yöntemi, kendi düşünme biçimini kendinde doğruymuş gibi göstererek, çok meşakkatli olanlar da dâhil olmak üzere diğer düşünme biçimlerini hayal edilebilirin dünyasından dışlar. “Eleştirel teori” (onun ideoloji kritiği olarak gördüğümüz türü) ise, kendi bilgi kavramını mutlaklaştırmaz. Diğer analiz yöntemlerini dışlamamanın ötesinde, bunlara değer vererek sözü edilen yöntemlerden beslenir. Uluslararası hukuk yazını bağlamında ise, ideoloji kritiği problem-çözme ve şüphecilik yaklaşımlarının yerine geçme iddiasında değildir; zira her ikisinin yöntemleri ve mantığına dayandığı için geçmesi de mümkün değildir. İdeoloji kritiğinin iddiası, öncülük etme veya herhangi bir derecede desteklemektense, uluslararası hukukun bu yöntemlerle çalışılmasının yerindeliğine dair bir ayna işlevini, olası sınırlardan nasıl etkilendiklerini ve yeri geldiğinde nasıl karşı karşıya geldiğini göstererek, üstlenmektir. Sonuç olarak kritik, problem-çözme ve şüpheciliğin yerine geçmektense kendisini bir tekzip olarak sunar.

Uluslararası hukuk yazınında ideoloji kritiği kendisini belki de en net biçimde feminist yazında gösterir. Eşitlik ilkesi bağlamında, örneğin, feminist yazarlar bu ilkenin cinsiyete bağlı eşitsizlikleri sürdürmek için nasıl kullanıldığını görmemize yardımcı olmuştur. Eşitliği basitçe, hukukun insanlar arasındaki farklılıkları göz ardı etmesi biçiminde anlamak, bölünmüş toplumsal yapıya hayali bir birlik görüntüsü verir. Kısmi ve cinsiyete özgü işleyen normları doğal veya genel kurallar ve pratikler biçiminde evrensel hale getirir. Bunu yaparken de, kadınların ikincil konuma itilmesine sebep olan kadın ve erkeğe aynıymışçasına davranma durumunu maskeler. Kadınları erkek-odaklı standartlara rıza gösterme veya sistemik dezavantajlı konumu kabul etmeye iten süreçleri ilgisiz –veya belli derecede doğal, hafife alır şekilde ve tarih dışı- görür. Buna karşın, eşitlik fikri bir

³¹ Ibid, s. 194.

yanılsama olarak görünecek hale gelmişse de, feminist yazarlar bundan vazgeçmememiz için bizi yüreklendirir. Bunun sebebi, Eagleton'ın deyimiyle, eşitliğin yekpare bir bütün olmaktan ziyade, bir kısmı çok kuvvetli bir özgürleştirici güce sahip olan birden fazla mantığı barındıran bir kavram oluşunda yatar. Eşitlik ilkesini onu aşındırabilecek olanlara bırakmak yerine, bu yazarlar kavrama tekrardan odaklanarak geri kazanmak amacındadır. Bu düşünce ile feministler, eşitlik ve kimlik arasında daha çok ümit vaat eden yeni bir ilişki geliştirmeye çalışmaktadır. Bu çabalarının bir eseri olarak, farklılıkların göz ardı edilmesi anlamında eşitlik ilkesi, ayrımcılık karşıtı normların yorumunda yetersiz bir kavramsallaştırma olarak yaygın biçimde kabul edilmektedir. Bunun yerine (veya her halükarda, bununla birlikte), ayrımcılık karşıtı normların marjinalize ve dezavantajlı olma haliyle mücadele etmeye yönelik usulleri içerdiği kabulü serpilecek bir zemin bulmuştur.

Uluslararası hukuk ideolojisinin kritiği elbette ki yalnızca cinsiyet ilişkilerinin analizi bağlamında yapılmaz. İdealler içinde gerçekleşmemiş ihtimaller de toplumsal hayatın veya daha genel olarak, siyasal ve ekonomik düzenlemelerin diğer boyutlarıyla ilgilenen yazılarda sorunsal haline getirilmektedir.³² Şu noktada, fikrimce, uluslararası hukuk alanında çalışanların bu araştırma yöntemini önceye nazaran daha fazla kullanmalarının şüphesiz faydalı olacağı kabulü gerekir. Çokça alıntılanan bir pasajda Robert Cox, net biçimde akademik çalışmanın hep “birisi için bir amaçla yapıldığı”nı söyler.³³ Yazarlar, bakış açılarını genişletme veya başka bakış açılarını değerlendirme için belli bir mesafeden bakabilir ve mutlaka bakmalıdır. Buna rağmen bakış açılarının ilgisi hiçbir zaman tamamen yok edilemez; objektif olma ile ilgisizlik (disinterestedness) birbirine eşitlenemez. İdeolojinin kritiği bu hususu içsel olarak dikkate alır ve –yine Cox ile konuşarak- dünyaya mevcut düzenden memnun olanların (ki bunlar değişimin kaçınılmaz olarak gerçekleşeceğinin farkındadır ancak kapsamını mümkün olduğunca daralmayı tercih ederler) perspektifinden

³² Bir örneği için bkz. Kennedy, “Turning to Market Democracy: A Tale of Two Architectures”, 32 Harvard International Law Journal (1991), s. 373.

³³ Cox, *supra* note 21, s. 128 (vurgular atılmıştır).

değil, “hal ve gidişten rahatsız olanların” perspektifinden dünyaya bakmaya çalışır.³⁴ Eğer uluslararası hukuk analizimiz bu yoldan ilerlerse, zorunlu görünenin tarihsel adaletsizlikleri güçlendirdiğini, evrensel görünenin belli çıkarlara hizmet ettiğini, rasyonel işleyişin bölüşüm iddialarına karşı bir argüman olarak kullanıldığı göstermeyi amaçlarsa; uluslararası hukuk yazını dünyayı yalnızca farklı şekillerde yorumlamak amacına değil de aynı zamanda değiştirme amacına hizmet edebilir. Böylece uluslararası hukuku –şimdiye dek olduğundan çok daha fazla-, etkili bir ilham kaynağı olarak kalan Karl Marx’ın “eleştirici-pratik eylem” olarak tanımladığı ve uyguladığı türden özgürleştirici bilginin bir versiyonu olarak çalışmak mümkün hale gelebilir.³⁵

Bu türden bilginin öncülü ideolojinin asla ortadan kaldırılamayacağıdır. Kriğin görevi asla tamamlanmaz, küresel politik sosyolojinin kusurları, süper-etkili bir deterjanla yıkanıp çıkartılacak lekeler değil; baskıya karşı direnişin süregelen tarihinin arka planında teşhir edilecek, analize tabi tutulacak, üzerine kafa yorulacak ve üzerine gidilecek fenomenlerdir. Kritik ayrıca genel olarak ideolojinin yok edilmesini veya aşılmasını vaat etmez. Bundan ziyade kriğin amacı, ideolojinin belli örneklerinin aşılmasıdır ancak sonucun özgürleştirici olacağı da garanti edilemez, zira ideoloji her zaman farklı kılıklarda (ve özellikle), kritik kılığında yeniden karşımıza çıkabilir. Adorno ve Horkheimer’in ünlü formülasyonu, “aydınlanma mitolojiye rücu eder”³⁶; mitlerin çözülmesi süreci farklı bir biçimde yeniden inşa edilmelerine temel oluşturabilir. Bunu göz ardı ederek tamamen aydınlanmış, ideoloji-sonrası bir çağa erişmenin kendisi ise (önceden de belirtildiği üzere) mit, ideoloji ve idealleri onarma, tekelleştirme, önünü kesme veya bir başka yolla yok etme girişimidir. Eğer ideoloji üzerine düşünmenin modası geçmiş veya uluslararası hukuk çalışmalarına güncel olarak sınırlı bir etkisi varmış gibi görünüyorsa; belki de birkaç yıl önce bir İngiliz

³⁴ Cox, “Democracy in Hard Times: Economic Globalization and the Limits to Liberal Democracy”, in A. McGrew (ed.), *The Transformation of Democracy?* (1997) 49, s. 70

³⁵ “On Feuerbach”, thesis 1 (ve ayrıca thesis 11), K. Marx, *Early Political Writings* (J. O’Malley ed., 1994), s. 116. [bkz. K. Marx ve F. Engels, *Felsefe İncelemeleri*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 64 – 67]

³⁶ Horkheimer ve Adorno, *supra* note 15, s. XVI

gazetesinde önerilen şey oluyordur: “Büyük Biraderden mesaj var: İdeolojinin bir önemi yok!”³⁷

³⁷ *Guardian*, 4 Haziran 1998. Saturday Review, 8 (Stefan Collini'nin P. Davidson (ed.), *The Complete Works of George Orwell* kitabının eleştiri yazısının başlığı).